

Dominika Kuśnierz-Krupa*, Michał Krupa**

Zmiany w aranżacji placów rynkowych miast lokacyjnych w Polsce południowo-wschodniej po 1945 roku (na wybranych przykładach)¹

Changes in arranging market squares of foundation towns in the south-eastern Poland after 1945 (selected examples)¹

Słowa kluczowe: rynek, Polska południowo-wschodnia po 1945 roku, Brzostek, Kołaczyce, Jaślika

Key words: market square, south-eastern Poland after 1945, Brzostek, Kołaczyce, Jaślika

WSTĘP

Niniejszy artykuł podejmuje problematykę zmian, jakie zaszły po roku 1945 w zagospodarowaniu rynków wybranych małych miast Polski południowo-wschodniej, takich jak Kołaczyce, Brzostek i Jaślika. Zmiany te zachodziły w trzech etapach związanych nierozdzielnie z sytuacją polityczno-gospodarczą kraju.

Okres zaraz po II wojnie światowej to czas, kiedy wygląd i kondycja placów rynkowych zależały od wielkości zniszczeń, jakich na terenie danego ośrodka dokonała wojna. W małych miastach Polski południowo-wschodniej zniszczenia nie były tak dotkliwe, jak miało to miejsce w miastach dużych o znaczeniu strategicznym. Stąd często ich krajobraz kulturowy w tym okresie przypominał ten z przełomu XIX i XX wieku, uwieczniony na pierwszych fotografiach.

Drugi etap to zmiany w wyglądzie placów rynkowych dokonane pośrednio pod wpływem ideologii komunizmu i związane z okresem Polski Ludowej. Zmiany te polegały m.in. na obsadzeniu rynków zielenią wysoką oraz lokalizacji w ich przestrzeni symboli (pomników) komunizmu, powodowały oczywiście zafalszowanie ich pierwotnego charakteru oraz kompozycji, a przy tym uniemożliwiały organizację dużych zgromadzeń. Wracając jednak do problematyki kulturowej należy zwrócić uwagę, że w przedmiotowym

INTRODUCTION

This article addresses the issues connected with changes that took place after 1945 in developing market squares in selected small towns of south-eastern Poland, such as: Kołaczyce, Brzostek and Jaślika. The changes occurred in three stages inseparably related to the political-economic situation of the country.

The period immediately after World War II was the time when the appearance and condition of market squares depended on the size of damage caused by the war in a given centre. In small towns of south-eastern Poland damage was not as serious as in large cities of strategic significance. Thus their cultural landscape of the times frequently resembled that from the turn of the 20th century, immortalized in first photographs.

The second stage involved changes in the appearance of market squares occurring indirectly under the influence of the communist ideology and connected with the period of the Polish People's Republic. Those changes involved e.g. planting tall greenery around market squares and locating symbols (monuments) of communism within their space, which resulted in falsifying their original character and composition, at the same time making it impossible to organize large meetings there. Alluding again to the cultural issues, however, one ought

* architekt krajobrazu, Instytut Historii Architektury i Konserwacji Zabytków, Wydział Architektury Politechniki Krakowskiej

** Zakład Urbanistyki i Architektury, Wydział Budownictwa i Inżynierii Środowiska Politechniki Rzeszowskiej

* *landscape architect, Institute of History of Architecture and Monument Conservation, Department of Architecture, Cracow University of Technology*

** *Urban Design and Architecture Unit, Faculty of Civil and Environmental Engineering, Rzeszow University of Technology*

Cytowanie / Citation: Kuśnierz-Krupa D., Krupa M. Changes in arranging market squares of foundation towns in the south-eastern Poland after 1945 (selected examples). *Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation* 2015;41:49-58

Otrzymano / Received: 2015-01-22 • **Zaakceptowano / Accepted:** 2015-03-15

Praca dopuszczona do druku po recenzjach

Article accepted for publishing after reviews

Ryc. 1. Rynek w Żmigrodzie Nowym w 1 połowie XX wieku, fot. [w:] Archiwum Katedry Historii Architektury, Urbanistyki i Sztuki Powszechnej Wydziału Architektury Politechniki Krakowskiej (dalej: HAUiSzP WA PK), s.v.

Fig. 1. Market square in Żmigrod Nowy in the 1st half of the 20th century, photo [in:] Archive of the Institute of History of Architecture, Urban Studies and Popular Art, Architecture Department, Cracow University of Technology (later: HAUiSzP WA PK), s.v.

Ryc. 4. Rynek w Przeworsku w 1 połowie XX wieku, fot. [w:] Archiwum KHAUiSzP WA PK, s.v.

Fig. 4. Market square in Przeworsk in the 1st half of the 20th century, photo [in:] Archive of KHAUiSzP WA PK, s.v.

Ryc. 2. Rynek w Łańcutie w 1 połowie XX wieku, fot. [w:] Archiwum KHAUiSzP WA PK, s.v.

Fig. 2. Market square in Łańcut in the 1st half of the 20th century, photo [in:] Archive of KHAUiSzP WA PK, s.v.

Ryc. 5. Rynek w Leżajsku w 1 połowie XX wieku, fot. [w:] Archiwum KHAUiSzP WA PK, s.v.

Fig. 5. Market square in Leżajsk in the 1st half of the 20th century, photo [in:] Archive of KHAUiSzP WA PK, s.v.

Ryc. 3. Rynek w Sieniawie w 1 połowie XX wieku, fot. [w:] Archiwum KHAUiSzP WA PK, s.v.

Fig. 3. Market square in Sieniawa in the 1st half of the 20th century, photo [in:] Archive of KHAUiSzP WA PK, s.v.

Ryc. 6. Rynek w Strzyżowie na początku XX wieku, fot. [w:] Archiwum KHAUiSzP WA PK, s.v.

Fig. 6. Market square in Strzyżów in the 1st half of the 20th century, photo [in:] Archive of KHAUiSzP WA PK, s.v.

okresie, który można zamknąć w latach 1952–1989 krajobraz kulturowy miast Polski południowo-wschodniej (podobnie zresztą jak innych części kraju) uległ daleko idącej degradacji, co wpłynęło na zatarcie w świadomości ich mieszkańców historii i tradycji miejsca, z którego pochodzą.

Etap trzeci, który dokonał się, a raczej w wielu przypadkach wciąż się dokonuje, to okres po roku 1989.

to pay attention to the fact that during the period in question, which could be enclosed in the years 1952–1989, the cultural landscape of towns in south-eastern Poland (similarly to other parts of the country) suffered severe degradation, which resulted in the history and tradition of the home town they had come from becoming obliterated in their inhabitants' awareness.

Wówczas to, w związku ze stopniową poprawą sytuacji gospodarczej kraju i odejściu od ideologii komunizmu, w wielu miastach, także tych na terenie Polski południowo-wschodniej, nastąpiła próba podjęcia działań na rzecz rewaloryzacji przestrzeni rynkowej.

RYNEK W MIEŚCIE

Zanim przeprowadzona zostanie charakterystyka zmian przestrzeni rynkowych w wybranych miastach Polski południowo-wschodniej, należy określić funkcję rynku w mieście oraz jego znaczenie dla lokalnych społeczności.

Historia rynku jako „serca miasta”, a jednocześnie wielofunkcyjnej przestrzeni publicznej sięga okresu antyku. W starożytnej Grecji mianem rynku możemy określić agorę. Znajdowała się ona w środku układu urbanistycznego i pełniła funkcję społeczną, handlową, publiczną oraz kultową². W miastach rzymskich funkcję rynku pełniło forum, podobnie jak agora położone zazwyczaj w centrum układu urbanistycznego. W przestrzeni forum, które zwykle miało prostokątny kształt, odbywały się zgromadzenia publiczne, różnego rodzaju uroczystości, sądy, a także prowadzono handel³.

W okresie średniowiecza rynek pełnił przede wszystkim funkcję handlową. Zlokalizowany w centrum układu urbanistycznego plac, w kształcie kwadratu lub prostokąta, otoczony był pojedynczym lub podwójnym pasmem bloków zabudowy⁴.

W renesansie rynek stał się przestrzenią reprezentacyjną, natomiast handel i inne funkcje zlokalizowano na mniejszych placach o charakterze pomocniczym. Uwaga ta nie dotyczy oczywiście ośrodków gospodarczych zakładanych w celach handlowych, w których rozmierzano duże rynki⁵.

Kompozycja rynków w polskich miastach zmieniła się nieco w XVII i XVIII wieku, kiedy miały one najczęściej układ symetryczny z kościołem i ratuszem na osi placu⁶.

Przez następne stulecia kultywowano tradycje rynku jako niekwestionowanego centrum miasta, placu związanego z handlem oraz administracją ośrodka. Dopiero lata po II wojnie światowej zmieniły te historyczne wnętrza, co przedstawiono wyżej.

KOŁACZYCE

Kołaczyce powstały przed 1339 rokiem⁷ na prawym brzegu rzeki Wisłoki, na dość wysokiej skarpie nadrzecznej. Data lokacji miasta nie jest znana. Wiadomo jednak, że Kołaczyce powstały na gruntach wsi należącej do klasztoru benedyktynów w Tyńcu i okresowo do rodu rycerskiego⁸. Tereny, na których założono miasto, prawdopodobnie już od czasów prehistorycznych były zasiedlone, o czym świadczą odkryte tutaj liczne stanowiska archeologiczne⁹.

W efekcie lokacji oraz akcji zakładania miasta w prawie magdeburskim w Kołaczycach powstał nowy, zdefiniowany, ortogonalny układ urbanistyczny. Układ ten jest typowy dla większości średniowiecznych miast Podkarpacia (terenów dawnej Małopolski Południowej) i prezentuje model tzw. 9-polowy, oparty na module

The third stage which, in many cases, is still taking place refers to the period after 1989. Then, because of gradual improvement in the economic situation of the country and abandoning the communist ideology in many towns, also those in south-eastern Poland, attempts were made at revalorization of the market space.

TOWN MARKET SQUARE

Before we characterise alterations of market space in selected towns in south-eastern Poland, the function of a town market square and its significance for local communities ought to be defined.

The history of the market square as the “heart of the town”, and at the same time a multi-function public space dates back to the antiquity. In ancient Greece the agora could have been defined as the market square. It was situated in the centre of the urban layout and served social, commercial, public and cult functions². In Roman towns the forum fulfilled the function of the market square and, like the agora it was usually located in the centre of the urban layout. Public meetings, various celebrations, court hearings, as well as trade deals, were carried out³ within the forum space which generally was rectangular.

During the Middle Ages, market squares served mainly commercial functions. The space in the shape of a square or rectangle, located in the centre of the urban layout, was surrounded by a single or double row of building development blocks⁴.

In the Renaissance, the market square became a formal space, while trade and other functions were shifted to smaller auxiliary squares. Naturally, this remark does not refer to economic centres founded for trade purposes, in which large market squares were measured out⁵.

Composition of market squares in Polish towns changed slightly in the 17th and 18th century, when they frequently had a symmetrical layout with the church and town hall in the square axis⁶.

Throughout the following centuries, the tradition of the market square as the unquestionable town centre, as well as a trade and administrative place, was cultivated. It was the period after World War II that altered those historic interiors, which has been presented above.

KOŁACZYCE

Kołaczyce was founded before 1339⁷ on the right side of the Wisłoka River, on the fairly high river bank. The date of the town foundation is not known. It is known, however, that Kołaczyce was founded on the land of a village belonging to the Benedictine Monastery in Tyniec, and periodically to a knight's family⁸. The area where the town was located might have been settled since the prehistoric times, which has been confirmed by numerous archaeological sites discovered here⁹.

As a result of its foundation according to the Magdeburg Law, Kołaczyce acquired a new, defined, orthogonal urban layout. Such a layout is typical for the majority of medieval towns in the Podkarpacie region (the lands of

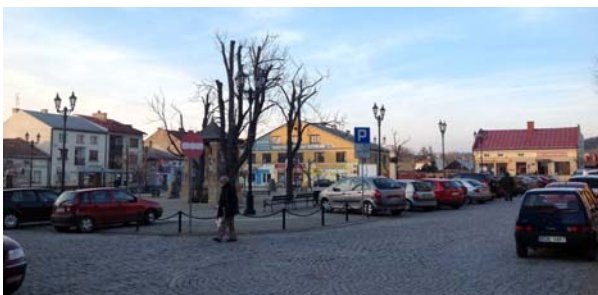

Ryc. 7. Widok na rynek w Kołaczycach od strony północno-zachodniej na początku XX wieku, fot. [w:] Archiwum KHAUiSzP, s.v.
 Fig. 7. View of the market square in Kołaczycach from the north-west at the beginning of the 20th century, photo [in:] Archive of KHAUiSzP, s.v.

Ryc. 10. Widok na rynek w Kołaczycach z lotu ptaka obecnie, fot. M. Macner, 2013

Fig. 10. Bird's-eye view of the market square in Kołaczycach, nowadays, photo: M. Macner, 2013

Ryc. 8. Widok na rynek w Kołaczycach od strony południowo-wschodniej obecnie, fot. D. Kuśnierz-Krupa, 2013

Fig. 8. View of the market square in Kołaczycach from the south-east, nowadays, photo: D. Kuśnierz-Krupa, 2013

Ryc. 9. Widok na rynek w Kołaczycach od strony północno-zachodniej obecnie, fot. D. Kuśnierz-Krupa, 2013

Fig. 9. View of the market square in Kołaczycach from the north-west, nowadays, photo: D. Kuśnierz-Krupa, 2013

Ryc. 11. Widok na kapliczkę Matki Bożej Niepokalanej obecnie, fot. D. Kuśnierz-Krupa, 2013

Fig. 11. View of the shrine of Immaculate Virgin Mary, nowadays, photo: D. Kuśnierz-Krupa, 2013

sznura dużego (ok. 45 m). Tworzy go prostokąt $3,5 \times 4$ sznury ($157,5 \times 180$ m). Centrum układu stanowi rynek o wymiarach $2 \times 1,5$ sznura ($90 \times 67,5$ m) oraz powierzchni 0,6 ha. Wnętrze to zostało ograniczone z 4 stron pojedynczymi blokami zabudowy o głębokości 1 sznura, podzielonymi na działki siedliskowe, tzw. kurie¹⁰.

Średniowieczny układ urbanistyczny, a co za tym idzie rynek, zasadniczo nie zmienił się do dzisiaj. Zmienił się natomiast charakter zabudowy rynkowej z drewnianej, pierwotnie zapewne kalenicowej na szczytową, murowaną, niekiedy piętrową. Co się zaś tyczy placu rynkowego, to Kołaczycy są jednym z niewielu miast, gdzie okres

former Southern Lesser Poland) and represents the so-called 9-square model, based on the 'sznur duży' (large rope) module (app. 45 m). It is made of a 3.5×4 sznur rectangle (157.5×180 m). The market square measuring 2×1.5 sznur (90×67.5 m) covering the area of 0.6 ha is the centre of the layout. The interior was surrounded on 4 sides with single building development blocks 1 sznur deep, divided into settlement plots, so-called curia¹⁰.

Medieval urban layout, and consequently the market square, has not radically changed until today. What has changed is the character of market buildings from wooden, originally probably ridge-oriented to gable-oriented,

po II wojnie światowej nie przyniósł zmian w postaci zadrzewienia całej przestrzeni rynkowej. Elementami charakterystycznymi dla placu, które przetrwały II wojnę światową, są z pewnością XIX-wieczna kapliczka z barokową rzeźbą Matki Bożej Niepokalanej (ryc. 10) oraz fontanna Bartek. Kapliczkę, zlokalizowaną w południowej części rynku, postawiono tutaj w 1803 roku. Została ona kilka lat temu odnowiona, co pozytywnie wpłynęło na krajobraz kulturowy kołaczyckiego rynku, który w ostatnim czasie również został poddany modernizacji. Podobnie fontanna Bartek, ufundowana przez hrabiego Łosia z Brzysk w roku 1880, dzięki zabiegom odzyskała dawny blask. Sam projekt rewaloryzacji rynku w Kołaczycach może budzić niedosyt wśród konserwatorów oraz architektów m.in. ze względu na niewyeliminowanie z rynku komunikacji kołowej oraz miejsc parkingowych. Nie zmienia to jednak faktu, że przestrzeń ta dzięki przeprowadzonym pracom modernizacyjnym odzyskała historyczną świetność i jest niekwestionowanym „sercem” tego małego miasta, tak jak miało to miejsce na przełomie XIX i XX wieku.

BRZOSTEK

W bliskiej odległości od Kołaczyc znajduje się miasto Brzostek, założone w 1367 roku¹¹. Ośrodek rozmierzono na ograniczonym z trzech stron cyplu terenowym, na module sznura dużego (± 45.0 m). W ten sposób powstał układ urbanistyczny noszący cechy modelu pseudo-owalnicowego oraz elementy modelu 9-polowego o wydłużonych proporcjach w kierunku północ-południe (wzdłuż szlaku biegnącego pradoliną Wisłoki)¹².

Centrum tego układu, a więc blok środkowy, zajął rynek o wymiarach $1,5 \times 3$ sznury duże ($67,5$ m \times 135 m). Proporcje rynku w stosunku do innych tego typu układów średniowiecznych są nietypowe, gdyż ma on kształt wydłużonego prostokąta. Posiada jednak podobną powierzchnię jak inne rynki zakładane w tym okresie. Centrum placu zajmował (zapewne nie od początku) ratusz. Pierwsze wzmianki o nim pochodzą z XVI wieku. Wnętrze rynkowe otoczone było blokami pojedynczymi o głębokości 1 sznura dużego. Do rynku prowadziły trzy ulice główne, bezpośrednio komunikując go z bramami miejskimi¹³.

Zabudowa przyrynkowa w Brzostku, podobnie jak w większości średniowiecznych miast, początkowo miała zapewne charakter kalenicowy, później w wyniku wtórnych podziałów działek była stopniowo zastępowana zabudową szczytową¹⁴.

W związku z faktem, że miasto szereg razy w swej wielowiekowej historii cierpiało z powodu licznych pożarów, napadów oraz przemarszów wojsk, jego zabudowa, w tym także przestrzeń rynkowa, podlegała zapewne licznym przebudowom i modernizacjom. Należy podkreślić także w tym przypadku brak przekazów dotyczących kierunków tych przemian.

Obraz brzosteckiego rynku po II wojnie światowej zmienił się w stosunku do tego z początku XX wieku. Zasadnicza przemiana polegała na rozbiórce ruin XVI-wiecznego ratusza, który znajdował się tutaj jeszcze w latach 20., a także kilku przyrynkowych kamienic¹⁵.

masonry, sometimes multi-storey. As far as the market square is concerned, Kołaczyce is one of few towns where the period after World War II did not result in planting trees all over the market space. The 19th-century shrine with the Baroque sculpture of Immaculate Virgin Mary (fig. 10) and the Bartek fountain are certainly elements characteristic for the square, which have survived World War II. The shrine, located in the southern part of the market square, was set up there in the year 1803. A few years ago it was renovated, which had a positive impact on the cultural landscape of the market square in Kołaczyce that has also been modernized recently. Similarly the Bartek fountain, founded by count Łos of Brzyska in 1880, thanks to conservation treatment regained its former beauty. The project of revalorisation of the Kołaczyce market square can make conservators and architects feel unsatisfied e.g. because traffic and the parking lot still remained on the market square. Nevertheless, thanks to the carried out modernisation work the space regained its historic glory and is an unquestionable “heart” of that small town, as it used to be at the turn of the 20th century.

BRZOSTEK

Close to Kołaczyce lies the town of Brzostek, founded in the year 1367¹¹. The centre was measured out on a headland enclosed on three sides, using the sznur duży (± 45.0 m) module. In this way an urban layout was created which possessed some features of a pseudo-oval model as well as elements of the 9-square model with elongated proportions in the north-south direction (along the route following the Wisłoka meltwater valley)¹².

The centre of that layout, i.e. the central block was occupied by the market square measuring 1.5×3 sznur duży (67.5 m \times 135 m). Proportions of the market square, in comparison to other medieval layouts of that type, are untypical since it has the shape of an elongated rectangle. However, it covers similar area as other market squares laid out during that period. The centre of the square was occupied (though probably not from the very beginning) by the town hall. It was mentioned for the first time in the 16th century. The market interior was surrounded by single blocks 1 sznur duży deep. Three main thoroughfares led to the market connecting it directly with the town gates¹³.

Buildings surrounding the market in Brzostek, like in the majority of medieval towns, initially might have been of ridge-oriented character and later, as a result of secondary division of plots, was gradually replaced with gable-oriented buildings¹⁴.

Because the town repeatedly suffered from numerous fires, enemy raids or marching troops during its centuries-long history, its buildings, including the market space, must have been rebuilt and modernized several times. It ought to be emphasized that also in this case there are no records concerning the direction of those changes.

The image of the market square in Brzostek changed after World War II in comparison to the one from the

Ryc. 12. Widok od północnego zachodu na rynek w Brzostku w latach 20. XX wieku i ruiny ratusza, fot. [w:] Archiwum WUOZ w Przemysłu, Delegatura Rzeszów, s.v.

Fig. 12. View from the north-west of the market square in Brzostek in the 1920s and ruins of town hall, photo [in:] Archive of WUOZ in Przemysł, Rzeszów Branch, s.v.

Ryc. 14. Widok od północnego zachodu na rynek w Brzostku obecnie, fot. D. Kuśnierz-Krupa, 2013

Fig. 14. View from the north-west of the market square in Brzostek, nowadays, photo: D. Kuśnierz-Krupa, 2013

Ryc. 15. Widok od północnego wschodu na rynek w Brzostku obecnie, fot. D. Kuśnierz-Krupa, 2013

Fig. 15. View from the north-east of the market square in Brzostek, nowadays, photo: D. Kuśnierz-Krupa, 2013

Na rynku pozostała jedynie klasycystyczna kapliczka z 1816 roku z figurą św. Jana Nepomucena, zlokalizowana w południowej części placu. Była ona przebudowana podczas I wojny światowej i wyremontowana w latach 80.

Lata po II wojnie światowej to okres, kiedy przestrzeń rynkowa była stopniowo zadrzewiana, przez co brzosteccki rynek stracił charakter. Jeszcze w latach 60. drzewa i krzewy były na tyle małe, że nie zaburzały odbioru tej przestrzeni jako rynku. Obecnie jednak drzewa są na tyle duże, że tworzą nieuporządkowany skwer, zasłaniając zlokalizowane wokół placu domy. Dużym problemem jest także ruch samochodowy: tranzyt, który przechodzi przez centrum Brzostka, a także ulice i parkingi wokół rynku. Należy postulować do władz miasta o przygotowanie projektu rewaloryzacji rynku i centrum miasta, aby przywrócić tej przestrzeni dawną postać.

JAŚLISKA

Trzecim miastem, o którym należy wspomnieć w świetle poruszonego tematu, są Jaśliska, niegdyś ważny

Ryc. 13. Widok od południowego wschodu na rynek w Brzostku w latach 60. XX wieku, fot. [w:] Archiwum Katedry HAUiSzP WA PK s.v.

Fig. 13. View from the south-east of the market square in Brzostek in the 1960s, photo [in:] Archive of the Institute HAUiSzP WA PK s.v.

Ryc. 16. Widok na rynek w Brzostku z lotu ptaka obecnie, fot. M. Macner, 2013

Fig. 16. Bird's-eye view of the market square in Brzostek, nowadays, photo: M. Macner, 2013

beginning of the 20th century. The basic change involved dismantling the ruins of the 16th-century town hall which was still located there during the 1920s, as well as several market tenement houses¹⁵. Only the classicist shrine from 1816 with the statue of St. John of Nepomuk remained on the market square, located in its southern section. It was rebuilt during World War I and renovated during the 1980s.

The years after World War II were a period when market space was gradually filled with planted trees, due to which the market square in Brzostek lost its character. Even in the 1960s, trees and bushes were small enough not to disturb the reception of that space as a market square. Nowadays, however, trees are so tall that they create a disordered square, hiding the houses surrounding the market. Traffic is also a huge problem: transit running through the centre of Brzostek, as well as streets and parking lots around the market square. The town authorities should be asked to prepare a project for the revalorisation of the market square and town centre, in order to restore this space to its former glory.

JAŚLISKA

The third town that ought to be mentioned in the light of the discussed issue is Jaśliska, once an important

ośrodek przygraniczny, obecnie niewielka miejscowość położona w Beskidzie Niskim, nad rzeką Jasiołką, na terenie dawnego powiatu bieckiego.

Jaśliska zostały założone w 1366 roku na mocy aktu lokacyjnego wydanego przez króla Kazimierza Wielkiego, który zezwolił Węgrowi Janowi z Hanselina na założenie w dorzeczu Jasiołki, na lewym jej brzegu, miasta, które nazwano początkowo Honstadt (Wysokie Miasto). Powstanie miasta miało związek z akcją kolonizacyjną wschodnich, nadgranicznych terenów Ziemi Krakowskiej, które przed zmianą granic związaną z zajęciem Rusi Halickiej były słabo zurbanizowane i zasiedlone¹⁶.

Miasto zostało rozmierzone według wzorca modelu turbinowego. Centrum zajął rynek o kształcie zbliżonym do trapezu, o wymiarach 110 do 135 m po dłuższych bokach oraz 67,5 do 90 m po bokach krótszych. Szczegółowa

Ryc. 17. Widok rynku w Jaśliskach w latach 30. XX wieku, fot. [w:] Archiwum Katedry HAUiSzP WAPK, s.v.

Fig. 17. View of the market square in Jaśliska during the 1930s, photo [in:] Archive of the Department HAUiSzP WAPK, s.v.

analiza metrologiczna reliktywów podziałów ewidencyjnych w centrum miasta nasuwa dwie hipotezy. Pierwsza dotyczy zastosowania przy rozmierzeniu miasta siatki metrologicznej opartej na module sznura dużego¹⁷. Druga, opracowana po pogłębionej analizie podziałów bloków zabudowy, działek siedliskowych, a także kształtu placu rynkowego, sugeruje, że w Jaśliskach po zniszczeniach spowodowanych licznymi napadami i pożogami (być może najazdem Węgrów pod wodzą Tomasza Tarczaya w 1474 roku)¹⁸ pierwotny układ urbanistyczny uległ wtórnemu rozmierzeniu¹⁹. Zabudowa przyrynkowa, jak w większości średniowiecznych miast, była pierwotnie kalenicowa. W wyniku podziału działek na półkuryjne zabudowa zmieniła swój charakter na szczytową – drewniane domy zwrócone były wówczas szczytem do rynku lub ulicy głównej z niego wychodzącej.

Ryc. 18. Widok rynku i ratusza w Jaśliskach w latach 60. XX wieku, fot. L. Kozakiewicz [w:] *Jaśliska. Studium Historyczno-Urbanistyczne do planu zagospodarowania przestrzennego miasteczka*, L. Kozakiewicz (red.), P.P. PKZ, O. Warszawa, mpis, Warszawa 1964, neg. PKZ, 44064/66

Fig. 18. View of the market square and town hall in Jaśliska in the 1960s, photo by L. Kozakiewicz [in:] *Jaśliska. Studium Historyczno-Urbanistyczne do planu zagospodarowania przestrzennego miasteczka*, L. Kozakiewicz (ed.), P.P. PKZ, O. Warszawa, mpis, Warszawa 1964, neg. PKZ, 44064/66

borderland centre, nowadays a small town located in the Beskid Niski range, on the Jasiołka River, in the lands of the former Biecz County.

Jaśliska was founded in 1366 by a foundation act issued by king Kazimierz Wielki who permitted a Hungarian, Jan from Hanselin, to found a town, initially called Honstadt (High Town), in the tributary of the Jasiołka on the left bank of the river. Establishing the town was connected with colonising the eastern borderlands of the Krakow domain which, before the change of the frontier resulting from seizing Halych Rus, were poorly urbanised and inhabited¹⁶.

The town was measured out according to the so called turbine model. Its centre was occupied by a market square whose shape resembled a trapezium, measuring from 110 to 135 m on longer sides, and from 67.5 to 90 m on its shorter sides. A detailed metrological analysis of relics of recorded divisions in the town centre suggests two hypotheses. The first concerns using the metrological grid based on the sznur duży module while measuring out the town¹⁷. The other, worked out after a thorough analysis of the division of building blocks, settlement plots, and the shape of the market square, suggests that after damage caused by numerous raids and fires (maybe after a Hungarian attack under the command of Tomasz Tarczay in 1474)¹⁸ the original urban layout in Jaśliska was re-measured out¹⁹. The market buildings, like in the majority of medieval towns, were initially ridge-oriented. As a result of the division of plots into half-curia units the building development changed its character into gable-oriented – wooden houses had their gables facing the market square or the main street leading out of it.

A doubtless breakthrough in the market square development was building the town hall in its centre, which functioned in Jaśliska at least since the 15th century²⁰. The object, which served administrative and judicial functions, as well as an inn and a wine cellar, existed on the market square until the 1980s.

Coming back to the fundamental subject of the article, it has to be stated that the cultural landscape of the market square in Jaśliska from the Old Polish period did not radically alter until World War II. Located within the space was the above mentioned town hall, as well as trade facilities such as market stands or butcher stalls. The latter, belonging mostly to Jewish

Ryc. 19. Widok od południowego zachodu na rynek w Jaśliskach obecnie, fot. D. Kuśnierz-Krupa, 2013

Fig. 19. View from the south-west onto the market square in Jaśliska currently, photo: D. Kuśnierz-Krupa, 2013

Niewątpliwym przełomem w zagospodarowaniu rynku była budowa w jego centrum dużego ratusza, który funkcjonował w Jaśliskach co najmniej od XV wieku²⁰. Obiekt ten, pełniący funkcję administracyjną, sądowniczą, a także karczmy i składu wina istniał w rynku aż do lat 80. XX wieku.

Wracając jednak do zasadniczego tematu artykułu należy stwierdzić, że krajobraz kulturowy jaśliskiego rynku z okresu staropolskiego zasadniczo nie zmienił się aż do II wojny światowej. W jego przestrzeni znajdował się wspomniany wyżej ratusz, a także urzędnictwo handlowe, takie jak stragany i jatki. Te ostatnie, należące w większości do mieszkających w Jaśliskach Żydów, zniknęły po II wojnie światowej. Rynek otaczała zabudowa drewniana, co także stopniowo zaczęło się zmieniać w 2. połowie XX wieku. W latach kolejnych z rynku wydzielono ulice obwodowe, co negatywnie wpłynęło na odbiór tej przestrzeni jako całości. W latach 80. postanowiono zburzyć ratusz, który znajdował się w złym stanie technicznym. W jego miejscu na początku XXI wieku powstał nowy budynek, który miał nawiązywać do zabytkowego ratusza. Ta inwestycja, zupełnie nieudana pod względem konserwatorskim, miała katastrofalne skutki dla historycznego charakteru jaśliskiego rynku. Przestrzeń ta obecnie jest bardzo zaniedbana i brakuje pomysłu na jej współczesne wykorzystanie²¹. Postuluje się o jak najszybsze opracowanie programu ochrony zabytków Jaślisk, a także projektu rewaloryzacji rynku. Należy zastanowić się nad potencjalną możliwością wykorzystania dziedzictwa kulturowego tego ważnego w dziejach Małopolski ośrodka do jego promocji i rozwoju²².

PODSUMOWANIE

Zaprezentowane wyżej przykłady trzech miast z terenu południowo-wschodniej Małopolski pokazują szereg problemów, jakie wiążą się z rewaloryzacją centrów lokalnych ośrodków miejskich. W większości przypadków miasta te po II wojnie światowej zatraciły swoje wartości kulturowe. Część z nich stara się je odzyskać, a następnie wykorzystać w procesie odbudowywania lokalnego patriotyzmu oraz ożywienia turystycznego. Istotnym jest jednak, aby rewaloryzacja i rewitalizacja tych zabytkowych miast przebiegała zgodnie z wymogami konserwatorskimi i nie zafałszowywała ich pierwotnego charakteru i piękna. Do tego oczywistego celu należy dążyć poprzez właściwe regulacje w procesie planowania przestrzennego i w ramach

Ryc. 20. Zdjęcie lotnicze Jaślisk, fot. W. Gorgolewski 2013

Fig. 20. Aerial photo of Jaśliska, photo: W. Gorgolewski 2013

residents of Jaśliska vanished after World War II. The market square was surrounded by wooden buildings, which also gradually changed during the 2nd half of the 20th century. In the following years, streets encircling the square were laid out, which negatively influenced the reception of its space as a whole. In the 1980s, it was decided that the town hall which was in poor technical condition ought to be demolished. At the beginning of the 21st century, it was replaced with a new building that was to allude to the historic town hall. That investment, a complete failure from the conservation viewpoint, proved to have disastrous consequences for the historic character of the Jaśliska market square. Currently, the space is terribly neglected and there is no idea for its modern use²¹. Demands are being put forward for a monument protection programme for Jaśliska to be quickly prepared, as well as a project of its market square revalorisation. The potential possibility of using the cultural heritage of that centre so important in the history of Lesser Poland for its promotion and development ought to be considered²².

SUMMARY

The examples of three urban centres from south-eastern Lesser Poland presented above show several problems associated with revalorisation of centres of founded towns. In most cases after World War II those towns lost their cultural values. Some towns are trying to regain them, and then use in the process of rebuilding local patriotism and tourist revival. It is vital, however, for revalorisation and revitalisation of those historic towns to be conducted according to conservation requirements so as not to falsify their original character and beauty. This obvious aim should be achieved by means of proper regulations during the spatial planning process, and thus local plans of spatial

tych działań opracować miejscowe plany zagospodarowania przestrzennego, które jako prawo lokalne będą podstawą prawidłowego i zrównoważonego rozwoju miasta. Dokument MPZP winien być zaopatrzony we właściwe wytyczne konserwatorskie opracowane na podstawie studiów krajobrazowych oraz koncepcji rewaloryzacji centrum miasta w znaczeniu urbanistycznym. Winien być też poprzedzony przygotowaniem wzornika architektury lokalnej (dokumentacji rzadko opracowywanej, bo kosztownej), który zawiera inwentaryzację charakteru zabudowy oraz lokalnego detalu architektonicznego. Dopiero na tej podstawie winny powstawać koncepcje wprowadzenia nowej architektury w środowisko zabytkowe.

Na koniec należy podkreślić, że jedynie kompleksowe i zarazem konsekwentne działanie daje konkretną szansę na uratowanie historycznego klimatu i krajobrazu kulturowego miasta zabytkowego. Daje też szansę dla rozwoju centrów tych ośrodków na miarę ich aspiracji w XXI wieku.

development need to be prepared which, as local law, will serve as the basis for proper and sustainable urban development. The LPSD document ought to be accompanied by appropriate conservation guidelines prepared on the basis of: landscape studies and a revalorization concept of the town centre in its urban design aspect. It also should be preceded by preparing a pattern book of local architecture (a rarely prepared document because of its cost) which would contain an inventory of characteristic building features and local architectonic detail. Only on such a basis should concepts for introducing new architecture into the historic environment be created.

Finally, it ought to be emphasized that only complex and consistent action will provide a concrete opportunity for saving the historic climate and cultural landscape of a historic town. It also offers a chance for their centres to develop in accordance to their aspirations in the 21st century.

LITERATURA / REFERENCES

- [1] Czajkowski J. Budownictwo ludowe w Karpatach w XVI-XIX w.: źródła, komentarze. Wyd. MBL, Sanok, 1988.
- [2] Gajewski B. Jaśliska 1366–1996. Zarys monograficzny. Wyd. Muzeum Okręgowe w Krośnie, Krosno, 1996.
- [3] Jaśliska. Studium Historyczno-Urbanistyczne do planu zagospodarowania przestrzennego miasteczka. Kozakiewicz L. (ed.), P.P. PKZ, O. Warszawa, [mpis], Warszawa, 1964.
- [4] Kalinowski L. Zarys historii budowy miast w Polsce do połowy XIX w. Wyd. Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, Toruń, 1966.
- [5] Kiryk F. Stosunki handlowe Jasła i miast okolicznych z miastami słowackimi. In: Garbacik J. (ed.) Studia z dziejów Jasła i powiatu jasielskiego. PWN, Kraków, 1964.
- [6] Kiryk F. Urbanizacja Małopolski. Województwo sandomierskie XIII-XVI wiek. Wyd. Regionalny Ośrodek Studiów i Ochrony Środowiska Kulturowego, Kielce, 1994.
- [7] Kodeks dyplomatyczny klasztoru tynieckiego. Cz. 1, obejmująca rzeczy od roku 1105 do roku 1399. Kętrzyński W. (ed.), Zakł. Narodowy im. Ossolińskich, Lwów, 1875.
- [8] Kuśnierz K. Zagadnienia genezy rozplanowania i typologii miast prywatnych XVI i XVII wieku w południowej Małopolsce. Wyd. PK, Kraków, 1988.
- [9] Kuśnierz K. Sieniawa. Historia rozwoju przestrzennego. Wyd. PK, Kraków, 2001.
- [10] Kuśnierz-Krupa D. Dziedzictwo kulturowe miast – szansa rozwoju czy przeszkoda – na przykładzie wybranych małych miast Podkarpacia. In: Gyurkovich J. (ed.) Future of the cities – cities of the future, Przyszłość miast – miasta przyszłości. Wyd. PK, Kraków, 2014.
- [11] Kuśnierz-Krupa D., Krupa M. Średniowieczny rynek jako „serce miasta” (na przykładzie rynku Skawiny w Małopolsce). Czasopismo Techniczne. Architektura 2008;105(z. 3-A):119-125.
- [12] Kuśnierz-Krupa D. Jaśliska w pierwszej dekadzie XXI wieku. In: Juzwa N., Sulimowska-Ociepka A. (ed.) Odnowa krajobrazu miejskiego. Przyszłość miast średniej wielkości. T. 1. WA PŚI, Gliwice, 2014.
- [13] Kuśnierz-Krupa D. Jaśliska w Średniowieczu na tle miast dawnego powiatu bieckiego. Wyd. PK, Kraków, 2013.
- [14] Kuśnierz-Krupa D. Fundacje miejskie Benedyktynów tynieckich w Małopolsce Południowej w okresie Średniowiecza, Wyd. PK, Kraków, 2014.
- [15] Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. T. IV. Sulimierski F., Chlebowski W., Walewski W. (ed.), nakładem W. Walewskiego, Warszawa, 1883.
- [16] Stanaszek B. Brzostek i okolice. Wyd. 3. Tow. Miłośników Ziemi Brzostockiej w Brzostku, Brzostek, 1997.
- [17] Tołwiński T. Urbanistyka. T. 1. Budowa miasta w przeszłości. Ministerstwo Odbudowy, Warszawa, 1947.
- [18] Wróbel T. Zarys historii budowy miast. Zakł. Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław, 1971.
- [19] Żaki A. Archeologia Małopolski wczesnośredniowiecznej. Zakł. Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław, 1974.

- ¹ Założenia niniejszego artykułu zostały zaprezentowane podczas Konferencji Konserwatorskiej „Drogi i rozdroża ochrony zabytków w Polsce południowo-wschodniej po 1945 roku”, która odbyła się w Krakowie w dniach 26–27 września 2014 r.
- ² T. Wróbel, *Zarys historii budowy miast*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław 1971, ss. 28–32.
- ³ T. Tołwiński, *Urbanistyka*, t. 1, *Budowa miasta w przeszłości*, Ministerstwo Odbudowy, Warszawa 1947, s. 46.
- ⁴ D. Kuśnierz-Krupa, M. Krupa, *Średniowieczny rynek jako serce miasta (na przykładzie rynku Skawiny w Małopolsce)*, „Czasopismo Techniczne”, z.2-A/2008, Wyd. PK, s. 120.
- ⁵ K. Kuśnierz, *Zagadnienia genezy rozplanowania i typologii miast prywatnych XVI i XVII wieku w południowej Małopolsce*, Wyd. PK, Kraków 1988, ss. 60–63.
- ⁶ W. Kalinowski, *Zarys historii budowy miast w Polsce do połowy XIX w.*, Wyd. Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, Toruń 1966, ss. 29–34 oraz K. Kuśnierz, *Sieniawa. Historia rozwoju przestrzennego*, Wyd. PK, Kraków 2001, ss. 181–209.
- ⁷ W 1339 roku został wystawiony akt fundacyjny dla kościoła kołaczyckiego, co można wiązać z założeniem miasta, por. F. Kiryk, *Urbanizacja Małopolski. Wjewództwo sandomierskie XIII-XVI wiek*, Regionalny Ośrodek Studiów i Ochrony Środowiska Kulturowego, Kielce 1994, s. 27–28.
- ⁸ *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, F. Sulimierski, W. Chlebowski, W. Walewski (red.), t. IV, nakładem W. Walewskiego, Warszawa 1883, s.v.
- ⁹ A. Żaki, *Archeologia Małopolski wczesnośredniowiecznej*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław 1974, s. 524.
- ¹⁰ D. Kuśnierz-Krupa, *Fundacje miejskie Benedyktynów tyńskich w Małopolsce Południowej w okresie Średniowiecza*, Wyd. PK, Kraków 2014, s. 68.
- ¹¹ *Kodeks Dyplomatyczny Klasztoru Tyńckiego. Cz. 1, obejmująca rzeczy od roku 1105 do roku 1399*, W. Kętrzyński (red.), Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Lwów 1875, s. 148–150.
- ¹² D. Kuśnierz-Krupa, *Fundacje...*, op. cit., s. 50–51.
- ¹³ Ibidem, s. 51.
- ¹⁴ J. Czajkowski, *Budownictwo ludowe w Karpatach w XVI–XIX w.: źródła, komentarze*, Wyd. MBL, Sanok 1988, s. 46.
- ¹⁵ B. Stanaszek, *Brzostek i okolice*, wyd. 3, Tow. Miłośników Ziemi Brzostockiej w Brzostku, Brzostek 1997, s. 60.
- ¹⁶ D. Kuśnierz-Krupa, *Jaślika w Średniowieczu na tle miast dawnego powiatu bieckiego*, Wyd. PK, Kraków 2013, s. 52–53.
- ¹⁷ „Sznur duży”, tzw. krakowski, wynosił około 45 m, dzielił się na 75 łokci i 150 stóp.
- ¹⁸ F. Kiryk, *Stosunki handlowe Jasła i miast okolicznych z miastami słowackimi*, [w:] *Studia z dziejów Jasła i powiatu jasielskiego*, J. Garbacik (red.), PWN, Kraków 1964, s. 74.
- ¹⁹ D. Kuśnierz-Krupa, *Jaślika...*, op. cit., s. 59.
- ²⁰ B. Gajewski, *Jaślika 1366–1996. Zarys Monograficzny*, Muzeum Okręgowe w Krośnie, Krosno 1996, ss. 35–36.
- ²¹ D. Kuśnierz-Krupa, *Jaślika w pierwszej dekadzie XXI wieku*, [w:] *Odnowa krajobrazu miejskiego. Przyszłość miast średniej wielkości*, t. 1, N. Juzwa, A. Sulimowska-Ociepka (red.), WA PŚI, Gliwice 2014, s. 136–137.
- ²² Idem, *Dziedzictwo kulturowe miast – szansa rozwoju czy przeszkoda – na przykładzie wybranych małych miast Podkarpacia*, [w:] *Future of the cities – cities of the future, Przyszłość miast – miasta przyszłości*, J. Gyurkovich (red.), Wyd. PK, Kraków 2014, ss. 91–110.

Streszczenie

Niniejszy artykuł dotyczy problematyki związanej ze zmianami, jakie zaszły po roku 1945 w zagospodarowaniu rynków miast lokacyjnych Polski południowo-wschodniej. Przedmiotowe zagadnienie opisano na przykładzie trzech wybranych miast: Kołaczyc, Brzostka i Jaślik.

Opisane wyżej zmiany zachodziły w trzech etapach, które były związane z sytuacją polityczno-gospodarczą kraju. Pierwszy etap dokonywał się w okresie zaraz po II wojnie światowej. Wówczas kondycja placów rynkowych zależała od wielkości zniszczeń, jakich na terenie danego ośrodka dokonała wojna. W drugim etapie zmiany w wyglądzie rynków dokonywały się pośrednio pod wpływem ideologii komunizmu. Polegały one m.in. na obsadzeniu rynków zielenią wysoką oraz lokalizacją w ich przestrzeni symboli (pomników) komunizmu, co powodowało zafałszowanie ich pierwotnego charakteru oraz kompozycji. Etap trzeci, który dokonał się, a raczej w wielu przypadkach wciąż się dokonuje, to okres po roku 1989, kiedy to wraz ze stopniową poprawą sytuacji gospodarczej kraju i odejściem od ideologii komunizmu w wielu miastach, także tych na terenie Polski południowo-wschodniej, obserwujemy działania na rzecz rewaloryzacji przestrzeni rynkowej.

Abstract

This article concerns the issues connected with changes that took place after 1945 in developing market squares in foundation towns of south-eastern Poland. The main issue was described on the examples of three selected towns: Kołaczyce, Brzostek and Jaślika.

The above mentioned changes took place in three stages which were related to the political-economic situation of the country. The first stage was taking place in the period immediately after World War II. Then the condition of market squares depended on the damage which the war had caused in a given centre. During the second stage changes in the appearance of market squares occurred indirectly under the influence of the communist ideology. They involved e.g. planting tall greenery around market squares and locating symbols (monuments) of communism within their space, which resulted in falsifying their original character and composition. The third stage which, in many cases, is still taking place refers to the period after 1989 when, together with the gradual improvement of the economic situation in the country and abandoning the communist ideology, we can observe activities aimed at revalorization of the market space in many towns, also those in south-eastern Poland.